

הרב שבה שולמן

התנגדות פעילה למשטר מלוכני מושהת¹

פתיחה

במאמר זה נבחן את יחס התורה וחז"ל להדחת שלטון מושחת, ונבדוק האם מותר לקחת חלק פעיל במרד כנגד שלטון מלוכני הפועל נגד רצון העם. כדי לענות על שאלה זאת נעיין בסוגיית הדחת מלך, ונראה האם הדבר מותר, ואם כן מה הם התנאים לכך. בהמשך נעמוד על קשיים הלכתיים ומעשיים העומדים בפני המורדים במלך, ולאחר מכן נבחן האם ניתן להשליך מהלכות הדחת מלך על משטרים דיקטטוריים אחרים. טענה מרכזית שנרצה להוכיח במאמר זה היא שבתורה אין דברים מפורשים וחד־משמעיים בדין הדחת מלך. לאחר מכן נראה שאף מדברי רמב"ם לא עולה תמונה חד־משמעית בסוגיה זו. בנוסף לכך נבחן מה ניתן ללמוד על יכולת העם להדיח את מלכם ממרד אבשלום, בו דוד נאלץ לברוח מחמת מרידת העם. השאלות העולות ממרד אבשלום הן האם יש כוח בידי העם להדיח מלך, ומה מעמדו של השליט המודת. מדברינו יעלה שקיימת מחלוקת לגבי מעמדו של דוד המלך בזמן המרד, אף על פי שרוב העם היו מעוניינים להחליפו. מסקנה זו תחזק את טענתנו שבתורה ובחז"ל קיימת אי בהירות מכוונת לגבי סוגיית הדחת מלך. לבסוף ננסה לעמוד על הסיבה לכך שהלכות הדחת מלך אינן מפורשות, ונבקש להסיק מכך על אפשרויות שעומדות בפני אזרחים המעוניינים להפיל משטרים מושחתים.

א. הדחת מלך בפסוקי התורה

בתורה (דברים יז, יד-טו) כתוב כיצד ממליכים מלך, ומהן הדרישות בהן הוא צריך לעמוד. אולם לא נזכרת כלל אפשרות סילוקו, כיצד מסלקים, באילו תנאים, ומי רשאי לעשות כן. יתר על כן, גם במשנה ובתלמוד, הלכות הדחת מלך אינן מפורשות, וזאת אפילו לגבי מלך רשע. לא בכדי ציין ר"י אברבנאל (דברים יז):

בהיות המלך רע ובליעל, צריך לחקור האם ראוי לעמו שימרדו בו ויסירוהו מהמלוכה כיון שהוא אויב חרף ה' וחומס נפשו, כי הנה לא ראינו בדברי חכמי עמנו בזה דבר.

1. ברצוני להודות לרב פרופ' נריה גוטל, הרב פנחס ויסנברג והרב אברהם יעקב שרייבר שתרמו לטיוב המאמר.

נעיין בפסוק האחרון בפרשת המלך, ונבדוק מה ניתן ללמוד ממנו על משך זמן כהונת המלך, ומתי היא מסתיימת (דברים יז, כ):

בלבתי רום לבבו מאחיו ולבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל.

בפסוק זה לא מוזכר דבר על סיום תפקיד המלך, אלא דווקא על כך שצאצאיו ימשיכו לשלוט על ישראל ימים רבים. אף התלמוד במסכת כריתות דן בפסוק זה, ומסיק שהמילים 'בקרב ישראל' מלמדות שירושה עוברת 'בזמן ששלום בישראל'.² נחלקו רש"י ורמב"ם מתי נפסקת ירושת המלכות, על פי דברי התלמוד. רש"י (שם, ד"ה בזמן ששלום) כתב:

בזמן ששלום בישראל הוי המלכות ירושה ולא בעי משיחה, אבל כי איכא מחלוקת לאו ירושה היא ובעי משיחה בתחילה.

מדבריו עולה ששושלת המלוכה נפסקת כאשר העם אינם מעוניינים ביורשים. אולם כאשר קיים 'שלום בישראל' וישנה הסכמה על היורש, אזי המלוכה עוברת מאב לבן ללא משיחה. שיטת רמב"ם, לעומת זאת, היא, שמלוכה נשארת תמיד אצל יורשיו של המלך, ואינה עוברת מהם.³ לפיכך, במצב שציבור אינו מעוניין בבן המלך, ניתן להעביר מלוכה ליורש אחר, אך אין ביכולתם למנות אדם מחוץ למשפחה.

'שו"ת שואל ומשיב' (תליתאה ח"ב סי' קיז) עמד על מחלוקת רש"י ורמב"ם, וכתב:

דאמרו בהוריות דף י"ג בקרב ישראל ולא כשהוא מחלוקת, ועיין שם ברש"י דכל שאין מסכימים עליו כולם לא שייך בקרב ישראל. אמנם באמת מצאתי ברמב"ם פ"ק דכריתות שביאר דוקא באם יש כאן הרבה בנים אז אין לאחד שחולקין עליו משפט הקדימה אף כי הוא הבכור כיון שיש אחים עוד, אבל בבן יחידי לא, וכן אמרתי מסברא.

מדבריו עולה שלשיטת רמב"ם, בן יחיד יורש מלוכה למרות שהציבור מתנגד למינוי. 'אבני נזר' ומעשי למלך' נקטו בשיטה דומה, ותלו את שאלת ירושת המלכות במחלוקת רש"י ורמב"ם.⁴ מכל מקום, לענייננו נמצאנו למדים שבפסוקי התורה עצמם אין הוראה מפורשת בדבר העברת מלך ממשרתו, אלא אדרבה הוא ובניו ממשיכים לשלוט ימים רבים. יתרה מזאת, לשיטת רמב"ם לא ניתן להחליף את זרע המלוכה אף במצב שעם ישראל מעוניין באחר שלטענתם טוב יותר מבן המלך. ראייה נוספת לכך שבתורה לא קיימת הוראה מפורשת בעניין, ניתן להביא מכך שפרשנים שהתירו להדיח מלך, למדו

2. כריתות ה"ב.

3. פירוש המשנה לרמב"ם, כריתות פ"א מ"א.

4. שו"ת אבני נזר, יו"ד סי' שיב, אות ב: 'הנה ברמב"ם בפירוש המשניות פ"א דכריתות איתא וז"ל, אם נזדמן שה' מחלוקת בין בני דוד איזה מהם ימלוך זה או זה. ואח"כ הסכימו על אחד מהם. הרי זה נמשח בשמן המשחה כדי לסלק המריבה וכדי להסיר המחלוקת, כדי שידעו הכל שזה משיח ה' וייראו מפניו. ומבואר דהיינו דוקא כשיש מחלוקת בין בני המלך בעצמם, אבל מחלוקת מבחוץ אינו מסלק ירושה'. וראה מעשי למלך, הל' כלי המקדש פ"ד ה"ה: 'מוכח אף ביש מחלוקת הירושה לא פסקה, דמשיחה רק להודיע מי הוא המלך, לא כפירש"י, א"כ לפי"ז הירושה ממילא בא, לכן בנו קודם'.

זאת מפסוקים שונים. ה'אבני נזר' נוקט שהדחת מלך נלמדת מהפסוק 'הוא ובניו בקרב ישראל'. לשיטתו:

דקרא בקרב ישראל קאי על המלך עצמו גם כן, וקרא כתיב הוא ובניו בקרב ישראל. וכשמחלוקת בישראל היינו שאין רוב ישראל מרוצים בו, לא הוא ולא בניו מלכים.⁵

ה'קרן אורה' (הוריות יא ע"א), לעומת זאת, לומד שמותר להעביר מלך, מהפסוק 'מקרב אחיך תשים עליך מלך':

כל שקבלו עליהם אותו למלך מחוייבים לסור אל משמעתו. וגם בהם הדבר תלוי להורידו מגדולתו... וכן משמע פשטיה דקרא מקרב אחיך תשים עליך מלך, דשימת המלך תלוי בעם.⁶

נמצאנו למדים שאמנם לפי ה'אבני נזר' וה'קרן אורה' ניתן להדיח מלך, אולם כל אחד מהם לומד זאת מפסוק אחר, עובדה זו מחזקת את טענתנו שאין בתורה פסוק מפורש המדבר על סיום כהונת המלך או הדחתו. להלן נראה כי העובדה שאין הסכמה לגבי מקור הדין בתורה, יוצרת מחלוקת בשאלת עצם ההיתכנות להדיח מלך.

ב. מעמדו של מלך מודח

מקור מרכזי לביור מעמדו של מלך אשר העם מעוניין להחליפו, הוא מרד אבשלום בדוד. מן הכתובים עולה שבזמן המרד רוב העם ביקש להמליך את אבשלום במקום דוד: 'היה לב איש ישראל אחרי אבשלום' (שמואל ב טו, יג).⁷ בשאלת מעמדו של דוד כמלך בתקופה זו, כותב התלמוד הירושלמי במסכת ראש השנה (פ"א ה"א) ובמסכת הוריות (פ"ג ה"ב): 'כל אותן ששה חדשים שהיה דוד בורח מפני אבשלום בנו, בשעירה היה מתכפר כהדיוט'. בפרשת ויקרא (ג, כב-כג) נאמר שנשיא חוטא מביא לכפרתו 'שעיר עזים זכר תמים', לעומת כל יתר האנשים שמביאים לכפרתם שעירה. מהירושלמי עולה אפוא, שאם דוד היה חוטא בתקופת בריחתו מאבשלום, הוא היה צריך להביא לכפרתו שעירת עזים, כלומר דינו היה כשל אדם מהשורה.⁸

פרשנים נחלקו בשאלה, אם במשך ששת החודשים בהם ברח דוד בטלו ממנו כל דיני המלוכה, או שהוא היה עדיין מלך לכל דבר לבד קרבן חטאת. בספר פרשת דרכים מובאת מכאן ראייה שדוד נחשב 'הדיוט' לכל דבר, אף שהיה משוח בשמן המשחה.⁹ לפי

5. אבני נזר, שם, אות טו. נראה שדבריו הם לפי שיטת רש"י שראינו, שכן לפי רמב"ם לא ניתן להפסיק את שושלת המלך.

6. וראה מלכי בקדש, ח"ד עמ' 171 אות ו, שחולק על הקרן אורה וטוען שדבריו ליברליים מאוד.

7. וראה מלבי"ם, שם: 'שכל ישראל בקשר המרד'. וראה קובץ הערות (ר"א וסרמן), סי' לז אות י (על יבמות מה ע"ב) שהמרידה אינה מתוקף חוקי התורה.

8. על מעמדו של דוד המלך, ראה שו"ת עונג יום טוב, הקדמה אות ו.

9. עיין פרשת דרכים (רוזאניס), דרוש יא וסוף דרוש יב: 'מלך כיון שעבר מגדולתו אין לו דין מלך'. מדבריו נראה שאף צריכים להמליכו מחדש. וראה שיטה דומה בספר תורת אהרן, ח"א יו"ד סי' לז עמ' מו, שאם רוב העם היה נמשך אחרי אבשלום הייתה בטלה מלכות דוד. וראה משפט המלוכה (גרשוני), עמ' פד ד"ה אבל צ"ע, שבעת הדחת המלך ע"י העם בטל המנוי שקיבל מהנביא ומהסנהדרין, אך משיחתו לא בטלה.

שיטה זו, כאשר העם אינו מעוניין במלך, הוא יכול למרוד בו ולהחליפו.¹⁰ כך היא גם שיטתם של ה'אבני נזר' ושל ה'קרן אורה', כפי שראינו לעיל.¹¹ בשיטה זו נוקט גם רד"ק והוא מביא ראיה שעם יכול להוריד את מלכו מפסוקים העוסקים בתחילת מלכות שלמה, וביחסו לאדוניהו, אביתר ויואב. בספר מלכים (א ב, כח) נאמר: 'והשמועה באה עד יואב כי יואב נטה אחרי אדניה ואחרי אבשלום לא נטה'. רד"ק מסביר שיואב חטא בכך שתמך באדוניהו, אולם אם היה תומך באבשלום לא היה נענש כיוון שרוב העם תמכו באבשלום. בניגוד לשיטות אלה המאפשרות הדחת מלך, ר"י אברבנאל מתנגד להדחת מלך 'אף שירשיע על כל דבר פשע'.¹² שלושה נימוקים מציין ר"י אברבנאל לשיטתו - שניים מהם תקפים לכל מלך, 'בין שיהיה המלך צדיק או שיהיה רשע', בין מעם ישראל בין מאומות העולם. נימוק שלישי לאיסור הדחת מלך תקף רק לעם ישראל, מכיוון שמלכיהם אינם מתמנים אלא בידי הקב"ה, בשל כך הוא היחיד שיכול להסירם. למסקנתו, כל שיכולים ישראל לעשות כדי להדיח את מלכם הרע הוא רק תפילה וזעקה - הא ותו לא. בספר 'הלכות מדינה'¹³ נוטה הרב וולדינברג להסכים לשיטת ר"י אברבנאל.¹⁴ הוא אף הביא לכך ראיה מדוד שדן את שמעי בן גרא כמורד במלכות, למרות שבפועל העם המליכו את אבשלום.¹⁵ לטענתו, דוד המלך היה מתכפר בשעירה בזמן המרד, לא בגלל שהעם הורידוהו מגדולתו, אלא מכיוון שאינו מוגדר כעת כמי שירא מהקב"ה בלבד, ולכן הוא כ'הדיוט'.¹⁶

נראה שזו גם דעת ה'מלבי"ם', שכן כך הסביר (שמואל ב כ, ג) את הנהגת דוד שעם שובו לירושלים אחר מרד אבשלום, פעולתו הראשונה הייתה לקחת את פילגשיו שנשארו בעיר, ולדאוג להם לבית נפרד:

מפני שהשתמש בהם הדיוט ואסורים למלך, ולכן הקדים לעשות דבר זה תיכף בבואו, להראות שאבשלום, הגם שבחרוהו ומשחוהו כל ישראל, היה לו דין הדיוט, כי אין להם כח למרוד במלכותו ולהמליך איש אחר, וזה יהיה האות כי כן ינהג עם שבע בן בכרי ועם המורדים בו עתה, להענישם כמורדים, והעם ישמעו וייראו. משמע שאף מלבי"ם סובר שלדוד היה דין מלך, גם בזמן בריחתו מפני אבשלום.

10. ראה עוד מלכות יהודה וישראל, עמ' 252. ועיין שו"ת משפטי עזיאל, ח"ב יו"ד סי' מב אות א, שעם ישראל לא חטא בהסרת רחבעם, כיוון שלא מסתבר שיעשו דבר המנוגד להלכה. אף במרד אבשלום ניתן לומר שלא מסתבר שכל עם ישראל חטא בהורדת דוד שלא כדין. וראה כלי חמדה, דברים יז, יד אות ד עמ' קיח, שמותר להדיח מלך אם העם חפץ בכך.

11. וראה תפארת ישראל, יכין הוריות פ"ג מ"א, שאף הוא סובר שאם רוב העם מרד במלך, דינו כהדיוט.

12. אברבנאל, דברים סוף פרק יז.

13. הלכות מדינה, ח"א שער ג פ"ד עמ' קנו.

14. אברבנאל הנ"ל, הובא (שוב) בשו"ת ציץ אליעזר, ח"ב סי' סד.

15. ע"פ מלכים א ב, ח-ט. לשיטת הרב וולדינברג, גם רמב"ם סובר שלא ניתן היה להדיח את דוד המלך על אף רצון העם, כיוון שמקללת שמעי בן גרא לומד הרמב"ם (פ"ג ה"ח) שאסור לבזות מלכים: 'המבזה את המלך או המחרפו יש למלך רשות להרגו, כשמעי בן גרא'.

16. וכך שיטת שו"ת עונג יום טוב, הקדמה אות ו.

ג. שיטת הרמב"ם בסוגיית הדחת מלך

הרמב"ם ב'משנה תורה' סוקר את הלכות המלכים: מצוות המינוי, מצוותו המיוחדות, כבודו, סמכויותיו וזכויותיו, אולם לא נמצא בדבריו התייחסות מפורשת לאפשרות הדחת מלך. אולם ניתן אולי להסיק את דעתו בעקיפין. מחד גיסא, בהל' כלי המקדש (פ"ד הכ"א) כתב הרמב"ם:

מעלין משררה לשררה גדולה ממנה ואין מורידין אותו לשררה שהיא למטה ממנה, שמעלין בקדש ולא מורידין, ואין מורידין לעולם משררה שבקרב ישראל אלא אם סרח.¹⁷

מדברים אלה משמע, שעקרונית ניתן להסיר כל בעל תפקיד - ובלבד שסרח, לרבות מלך.¹⁸ כך אכן הבין הרב בנבנשת:

הוא הדין לכל שררה מן הצבור, הן מלך הן חכם הן חזן הן שופט הן מוהל הן גבאי, במקום שלא נהגו למנותן לזמן ידוע, שאין מסלקין אותם אם לא נמצא בהם פסול.¹⁹

מאידך גיסא, בהל' סנהדרין (פי"ז ה"ח-ה"ט), כאשר רמב"ם עוסק בעונשם של בעלי שררה שחטאו, הוא אינו נוקט עמדה לגבי מלך שחטא, אלא מזכיר את דינם של כהן גדול ושל ראש ישיבה בלבד: 'ראש הישיבה שחטא מלקין אותו ואינו חוזר לשרותו'. פסק זה של רמב"ם מעלה תמיהה, שכן התלמוד הירושלמי שעליו מבוססת הלכה זו כותב: נשיא שחטא מלקין אותו בבית דין של שלשה, מה מחזרין ליה א"ר חגי, משה (לשון שבועה), אין מחזרין ליה די קטל לון.²⁰

נראה אפוא שלפי הירושלמי ניתן להלקות נשיא שחטא ולא להחזירו למשרתו. פרופ' יעקב בלידשטיין טוען שמדברי רמב"ם אלה עולה שניתן להוריד ממשרתו כל ממונה שחטא, כולל מלך. עם זאת, עובדה היא שהרמב"ם לא כתב במפורש שהוא הדין גם בשררת מלכות.²¹

נראה שקיימות שתי דרכים להסביר מדוע שינה רמב"ם מלשון הירושלמי, ועסק בראש ישיבה שחטא ולא בנשיא שחטא. דרך אחת: הרמב"ם פסק שלא כירושלמי, ואכן רק ראש ישיבה שחטא מודח מתפקידו, אולם מלך חוטא נשאר במשרתו, ואין אפשרות להסירו. הרב יהודה גרשוני, שהלך בדרך זו, טוען שרמב"ם סובר כאברבנאל, ולדעת שניהם הסרת המלך אינה תלויה ברצון העם אלא רק ברצון ה' - ממליך המלכים.²² דרך שנייה: ב'שו"ת אבני נזר'²³ טוען שמלך שחטא דינו כנשיא וראש ישיבה שחטאו שמעבירים אותם

17. וראה בפירוש המשנה לרמב"ם, מנחות פי"ג מ"י. וראה שו"ת הרמב"ם, פאר הדור, סי' פה.

18. דברים דומים עולים גם משו"ת הרמב"ם, סי' קיא.

19. כנסת הגדולה, או"ח הגהות בית יוסף, סי' נג. אם כי הוא מדבר על מצב הפוך - השארה בתפקיד מי שלא סרח. אך מדבריו עולה שאם סרח, מדיחים אפילו מלך.

20. ראה ירושלמי סנהדרין פ"ב ה"א והוריות פ"ג ה"א.

21. יעקב בלידשטיין, עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם, עמ' 96.

22. אפיקי יהודה, ספר זיכרון לרב יהודה גרשוני, עמ' 104. וראה שיטה זו בספר חוקת עולם (שטרן), סעיף לו, עמ' רצט.

23. שו"ת אבני נזר, אה"ע סי' שמח אות ד.

מתפקידם. ראייתו היא משלמה המלך, שביחס לתולדותיו נחלקו רב ושמואל - חד אמר מלך והדיוט, וחד אמר מלך והדיוט ומלך. בכך נחלקו, אך הכול מסכימים שהיה שלב בו הועבר שלמה ממלכותו.²⁴

נמצאנו למדים אפוא, שקיימות כמה אפשרויות להסביר את דברי רמב"ם, ובכל מקרה אין הכרח לומר שרמב"ם מתיר או מצריך להדיח מלך שהעם אינו מעוניין בו. להלן נבקש להסביר מדוע דיני הדחת מלכים אינם מפורשים בתורה, מה שהביא למחלוקת ראשונים ואחרונים.

ד. מדוע דיני הדחת מלך אינם מפורשים

ייתכן שהתורה, ובעקבותיה רמב"ם, נמנעו מלהזכיר את דין הורדת המלך, בשל סכנה גדולה הכרוכה למי שינסה לעשות זאת.²⁵ נראה שראיה לכך ניתן להביא מדברי ה'משך חכמה' (בראשית ט, ז) בהסברו מדוע התורה לא ציוותה את האישה במצוות פרו ורבו:

לא רחוק הוא לאמר הא שפטרה התורה נשים מפריה ורביה וחייבה רק אנשים, כי משפטי ה' ודרכיו 'דרכי נועם, וכל נתיבותיה שלום', ולא עמסה על הישראלי מה שאין ביכולת הגוף לקבל... ואם כן, נשים שמסתכנות בעיבור ולידה, ומשום זה אמרו מיתה שכיחא, לא גזרה התורה לצוות לפרות לרבות על האשה. וכן מותרת לשתות כוס עקרין, וכעובדא דיהודית דביתהו דרבי חנינא סוף הבא על יבמתו. רק לקיום המין עשה בטבעה שתשוקתה להוליד עזה משל איש. ומצאנו לרחל שאמרה 'הבה לי בנים, ואם אין מתה אנכי'.

מדברי ה'משך חכמה' עולה שנשים אינן מחויבות במצוות פרו ורבו בשל הסכנה הכרוכה בהריון ובלידה. יתרה מכך, מותר לאישה לשתות משקה שיגרום לה להיות עקרה, ולא להוליד עוד לעולם. עם זאת קיימת אצל אישה תשוקה טבעית גדולה להוליד ילדים, מה שאין כן אצל איש. לפיכך התורה אינה מצווה נשים לפרות ולרבות, אלא סומכת על רצונן הפנימי.²⁶

ייתכן שסברה דומה ניתן לטעון באשר להדחת מלך. התורה אינה מצווה להדיח מלך חוטא או מלך אינו מתאים, בשל סכנה הכרוכה בכך. ובשונה מפריה ורביה היא אפילו לא מציינת את קיומה של אפשרות כזו, מכיוון שהדחת מלך רב עוצמה מכיסאו היא אתגר מורכב, ובמיוחד כל עוד דיני מלך חלים עליו.²⁷ חיזוק לכך נראה בדברי המשנה²⁸

24. וראה שערי טהר (וולק), ח"ח סי' פא בדין מלך שעבר, רכז ע"א, ד"ה מבואר מדבריו, שהבין כן מדברי האבני נזר. ועיין אבני נזר, יו"ד סי' שיב אות טו. אף בנו של האבני נזר - בעל השם משמואל, בהערותיו על דברי אביו, כתב שאי אפשר להסיר מלך 'זולת שסרח'.

25. נראה אפוא שדיני הדחת מלך שונים מדיני מלחמת מצווה שבה כלל האומה בסכנה קיומית, והפרט הופך להיות חלק מהכלל. וראה על כך הרב ראובן נתנאל, 'ותשאני רוח - אתגרים אלוקיים בעת מלחמה', אמונת עתיד, 47 (תשס"ב), עמ' 12. וראה עוד לאמונת עתנו, ח"ו עמ' קמ.

26. לבירור חובתו של דיין לדון במצב של פיקוח נפש ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'לא תגורו מפני איש', עמ' תז-תי.

27. ייתכן שכך ניתן לדייק מדברי האברבנאל עצמו שכתב 'שאיין יכולת העם למרוד במלכם'.

28. סנהדרין פ"ב מ"ב.

והגמרא²⁹ שנמנעו מהעמדה לדין של מלכים שליבם גם בהם, ועלולים לסכן את הסנהדרין.³⁰ יתר על כן, נראה שהעם מצווה לכבד אפילו מלך רשע, כפי שכתב מהרש"א (חידושי אגדות זבחים קב ע"א):

והענין שראוי לחלוק כבוד אפילו למלכים הקדמונים הרשעים כאלו שזכר, וכדאמרין בפרק הרואה דמלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיעא, והמזלזל בכבודם כאילו פוגע בכבוד המקום.

לפיכך עצם הדרישה להדיח מלך עלולה להיחשב כמרידה במלכות ועלולה לסכן את מי שידרוש את התפטרותו.³¹ דוגמה לסיכון הרב שכרוך בהדחת מלך, או אפילו דיבור נגד שלטון, רואים בספר עמוס (ז, י-ג), שאף נביא המתנבא בשם ה' נגד המלך מסתכן בנפשו.³² לפיכך אמציה מזהיר את עמוס, ומציע לו לברוח לבית המקדש בירושלים. מכאן עולה שלא רק שפיטת המלך והכאתו, אלא אפילו אמירת נבואה רעה על מלכותו עלולה לסכן את הנביא. הרב הירשנזון טוען שבשל הסכנה 'מעולם לא שמענו מלקות למלך, אדרבא המכים אותו יהיו נקראים מורדים במלכות'.³³ הוא סובר שמטעם זה בית דין לא יכול להדיח מלך מתפקידו, והקמים עליו נחשבים למורדים במלכות. מוסיף הרב הירשנזון וכותב:

ואם המיר המלך את לב העם כל כך עד שיהיו מוכרחים למרוד בו, ימסרו נפשם עד הנטף דם האחרון שיהרג או שיברח ואז יוצאים לחופש מעולו הכבד.³⁴

לטענתו, אפילו אם רוב העם מעוניינים להדיח את המלך הם ייחשבו כמורדים במלכות. אולם כאשר חייהם תחת שלטונו הפכו לבלתי נסבלים, יכולים הציבור לצאת למאבק שעלול לסכן את חייהם, ואם הצליחו לסלקו מהמדינה, רשאים למנות אחר תחתיו. יתר על כן, רשב"א וראשונים נוספים סוברים שמותר למלך עצמו להרוג מורד במלכות, מבלי לדון בסנהדרין.³⁵ ב'טורי אבן' הוסיף שאין צורך בעדים והתראה - 'מיד שמרד במלך נגמר עונש מיתה עליו ואין צריך דבר אחר'.³⁶ על כן, קשה להדיח מלך בשל חטאיו, כיוון שמי שיבקש לעשות זאת עלול להישפט כמורד במלכות. דוגמה לחשש שמלך יהרוג את מי שמנסה להדיחו, ניתן לראות בירושלמי סנהדרין (פ"ב ה"א), שם דנים בנשיא שחטא,

29. שם יח ע"א.

30. וראה רמב"ם, הל' מלכים פ"ג ה"ז.

31. ראה כריתות כח ע"ב שינאי המלך קצץ את ידו של יששכר איש כפר ברקאי על שהניד את היד בצורה משונה, ונידון בידי המלך כמורד במלכות.

32. וראה על כך עוד בספר משטר ומדינה בישראל, מהדורה שנייה (תשע"ג) עמ' 606.

33. חידושי הרח"ה, ח"ב ירושלמי הוריות פ"ג ה"א סי' קכב. וראה שם שמסיבה זו רמב"ם אינו מציין בהלכות סנהדרין נשיא שחטא אלא ראש ישיבה שחטא.

34. מלכי בקדש, ח"ד עמ' 171-172.

35. שו"ת רשב"א החדשות (מכתב יד), סוף סי' שמה; סמ"ג, עשין קטו - שניהם מתבססים על התלמוד במסכת מגילה דף יד ע"א: 'אמרה לו וכי דנין דיני נפשות בלילה, אמר לה מורד במלכות הוא ולא צריך למידייניה'. כך נראה שסובר אף רמב"ם, הל' מלכים פ"ג ה"ח: 'כל המורד במלך ישראל יש למלך רשות להרגו'.

36. טורי אבן, מגילה יד ע"ב. וראה חידושי רבינו הגר"ז על התורה, אות קיב שמואל ב' כ, יט, שהמורד במלכי בית דוד ובמלכי ישראל חייב מיתה, אלא שכל אחד מצווה להרוג את המורדים במלכות בית דוד, אבל המורדים במלך ישראל נהרגים בידי המלך בלבד.

ואומר על כך רבי חגי: 'שאינ מחזירין ליה די קטל לון'. מסביר הרדב"ז, שאין מחזירים נשיא שלקה, מחשש שיתנקם בבית הדין שחייבוהו מלקות ויהרגם.³⁷ אומר על כך ה'אבני נזר',³⁸ שבמלך החשש גדול יותר שיתנקם במי ששפט אותו מאשר נשיא הסנהדרין. כמו כן, מהלכות מינוי מלך ניתן ללמוד שכאשר העם מרננים ומזלזלים במלכם, הדבר עלול להביא לשפיכות דמים מרובה מצד המלך שינסה להטיל אימתו על הציבור.³⁹ לפיכך, טוען הרב פיינשטיין, שלא מורידים מלך ממלכותו, שמא הוא ינקום במי שפגע במעמדו.⁴⁰ מכל האמור עולה אפוא שקיימת סכנה ממשית לאדם שיפעל להפלת המלך, וייתכן שמסיבה זאת התורה אינה מצווה להעביר מלך מתפקידו מכיסאו אף אם הוא רשע וחוטא.

סיכום: מהדהת מלוכה מושחתת ועד להפלת משטר דיקטטורי

מדברינו עולה שהתורה אינה כותבת במפורש מה דינו של מלך חוטא, והאם מותר, צריך או רצוי להדיחו. אף במשנה, בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי, דינים אלו אינם כתובים. בעקבות כך קיימת מחלוקת בחז"ל כיצד להתייחס למלך חוטא, או למלך שהעם אינו מעוניין בו. רד"ק כותב שניתן להדיחו, ור"י אברבנאל נוקט עמדה הפוכה שאינה מאפשרת הדחה אף שמרבה לחטוא. בדברי הרמב"ם אין הכרע, וראינו שניתן להבין את דבריו בכמה אופנים. ביארנו כי ייתכן שחוסר הבהירות נובע מכך שהתורה אינה מצווה את האדם לעשות דברים שיכולים לפגוע בו או להזיק לו. דוגמה לכך הבאנו ממצוות פריה ורביה, שאישה אינה מצווה בה בשל סכנה שקיימת בתהליך הריון ולידה. כעת נותר לבחון מה הדין לגבי הפלת משטר דיקטטורי - האם מה שנאמר לעיל ביחס למשטר מלוכני נכון גם ביחס למשטר דיקטטורי. מקור תלמודי לדיון זה ניתן למצוא בתלמוד הירושלמי (הוריות פ"ג ה"ב):

מלך ישראל ומלך יהודה שניהן שוין לא זה גדול מזה ולא זה גדול מזה (ולכן שניהם מתכפרים בשעיר)... א"ר יוסי בי רבי בון ובלחוד (כך הייתה ההלכה) עד דיהוא בן נמשי. ומה טעם בני רביעים ישבו לך על כסא ישראל, מיכן ואילך בליסטייא היו נוטלין אותה.

מהירושלמי עולה, שדיני המלוכה אינם חלים על אדם שנוטל שלטון בכוח. בעקבות זאת כתב הרב וולדינברג (הלכות מדינה, פ"ה שער ג עמ' קסז):

הרי מצינו בהדיא בירושלמי שמלך שעמד בחזקה אין לו דין מלך ודינו כהדיוט להתכפר בשעירה, וממילא שהוא הדין דאין ישראל חייבין לשמוע אליו והממרה את פיו לא נקרא מורד במלכות.

37. רדב"ז, רמב"ם הל' סנהדרין פי"ז אות ח.

38. שו"ת אבני נזר, או"ח סי' שצא.

39. יד רמ"ה, קידושין פב ע"א, בהסבירו את איסור מינוי גרע בלן ובורסקי למלך.

40. דברות משה, גיטין סי' כג הערה נו עמ' שנו ד"ה ואגב אזכיר.

עולה אפוא שלמשטר דיקטטורי שלא מקובל על העם, אין דין מלכות.⁴¹ לעומת זאת, למשטר דיקטטורי שמקובל על העם, שייכים דיני המלוכה, והמורד צריך להיענש כדין.⁴² מקרה ביניים הוא משטר דיקטטורי שנבחר בידי העם, אך במהלך הזמן העם התנגד אליו ומעוניין להחליפו. מסתבר, שכדי להחשיב שלטון זה כליסטים, צריך שיחלוף פרק זמן משמעותי בו יוכח שאכן העם לא מעוניינים במנהיג זה ורוצים לסלקו.⁴³ אמנם, לשיטת ר"י אברבנאל, ייתכן שגם כשציבור מתחרטים על העמדת המשטר, לא יהיה ניתן להעבירו. נראה אפוא שהפלת משטר דיקטטורי שהעם מעוניין בו אסורה, ומסכנת את האדם שלא לצורך. לעומת זאת הפלת משטר עריץ שפועל נגד העם ושלא ברצונו מותרת. עם זאת, ראוי לשים לב לעולה מדברינו, שהתורה אינה מחייבת לפעול להדחת מלך חוטא בשל סכנה הכרוכה בכך. אולם על פי דברי ה'משך חכמה' נראה שכשם שנשים יולדות למרות הסיכון הקיים, כך הרגש הטבעי והלאומי של האומה, הקיים אצל כל פרט ופרט, יתעורר להסיר שלטון עריץ, למרות הסכנה שטמונה בכך. כך אנו רואים במהלך ההיסטוריה, שהחלפת משטרים דיקטטוריים נעשית באופן טבעי אף ללא צו אלוהי, הגם שלכול ברור - וההיסטוריה מלמדת - שלרוב הדבר כרוך בשפיכות דמים. ניתן לטעון שקיים איזון בעולם. מצד אחד הקב"ה נתן מצוות וחוקים, ומצד שני הוא טבע באדם רצון ומוסר לעשות את הדבר הנכון והראוי. דוגמה לכך היא כאמור האישה, שמצד אחד אינה מצווה על פריה ורביה, אך האיזון נשמר בכך שהיא חפצה בדבר, עד כדי אמירת רחל: 'הבה לי בנים, ואם אין מתה אנכי' (בראשית ל, א). מעין זה ניתן לומר בסוגיית הדחת שלטון עריץ: מצד אחד התורה אינה מחייבת את האדם להסתכן, ומצד שני טבוע באדם רצון פנימי לצדק ולמוסריות, וכאשר השלטון מתנהל באופן שהוא מנוגד לערכי היסוד של העם, באופן טבעי תיווצר שאיפה להחליפו.⁴⁴



-
41. ראה בספרו של חמי בן נון - מרי אזרחי, שיש להבחין בין פעולה אקטיבית נגד השלטון ובין אי ציות פסיבי לחוקים מסוימים.
42. נראה שגם למשטר דמוקרטי שמקובל על העם קיים תוקף הלכתי כפי שעולה משו"ת משפט כהן, סי' קמד אות טו-א: 'נראים הדברים שבזמן שאין מלך, כיוון שמשפטי המלוכה נוגעים למצב הכללי של האומה, חוזרים משפטי הכלל לידי האומה'.
43. ראה דינא דמלכותא (שור), פרק טו עמ' פ.
44. ייתכן שכך ניתן יהיה להסביר את המחלוקת הקוטבית בחז"ל בדבר מרידה במלכות: רד"ק, אבני נזר וקרן אורה, שמתירים להדיח מלך, מורים לעם את הדרך המוסרית שנכון ללכת בה. ר"י אברבנאל, הרב הירשנזון והציץ אליעזר שמתנגדים, מבטאים את הפן הריאלי, ומזהירים את האדם מסכנות הצפויות לו בדרך בה הוא רוצה ללכת. הרמב"ם שמתעלם, משאיר לאדם את שיקול הדעת, ולא נועל בפניו אף אחת מהדרכים.